

УДК 821.161.2Фра:22

Михайло Зубрицький, Інститут франкознавства

Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

РЕЛІГІЯ У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА

У запропонованій статті висвітлюються релігійні переконання Івана Франка, відображені у художніх творах письменника, наукових розвідках, а також аргументується його позитивне сприйняття релігії. На основі прикладів простежено еволюцію релігійних поглядів Івана Франка від “*Ex Nihilo*” до “*Мойсея*”, від захоплення Марксом – до статті “*Що таке поступ?*”.

Ключові слова: релігія, філософія, мораль, псалми, І. Франко.

Літ. 18.

Актуальність. Іван Франко – суперечлива й водночас непересічна особистість. Письменник пройшов дуже складний шлях світоглядної еволюції, зробив, може, найбільше, щоб культурно та ідейно, інтелектуально й цивілізаційно прилучити Україну до Західної Європи. У радянські часи всіляко замовчувалися твори Каменяра на релігійну тематику, хоча у письменника їх чимало.

Про релігійні погляди українського Мойсея в добу тоталітаризму писали зазвичай як про атеїстичні. Дітям у школах вказували, що І. Франко – “вічний революціонер”, постійно наголошували, що вірш “Товаришам із тюрми” відображає світогляд самого письменника, акцентували, що той захоплювався творами Маркса й Енгельса (див. [2]; [16]; [17]; [18]). Після здобуття Україною незалежності з’явилася можливість переосмислити погляди Великого Каменяра. Спробою цього можна вважати публікацію до 150-річчя від дня народження письменника збірника “Іван Франко і питання релігії”, де його релігійні погляди набувають цілком іншого трактування [3].

Бог, якого І. Франко заперечував на словах, одночасно сприймався ним самим інтуїтивно і неначе змушував говорити про Себе – чи то негативно (“*Ex Nihilo*”), чи позитивно (“*Мойсей*”). Про таку ситуацію звіщає Святе Письмо: “Деякі проповідують Христа із заздрощів та суперництва... з віщують Христа нещиро... Та що ж? Все-таки, чи про людське око, чи по правді, Христос проповідується, і я тому радий” (Фил. 1, 15 – 18). Так апостол Павло відгукується про тих, котрі, можливо, негативно, але все ж таки згадували Христа.

Аналізуючи розвідку І. Головахи “Атеїзм Івана Франка”, можна відзначити, що автор аналізує ранні погляди українського Мойсея на релігію. Автор наголошує, що І. Франко у студентські роки ґрунтував свої думки на ретельному вивченні наукових досягнень свого часу. У теоретичних

поглядах стосовно релігії він виходив із принципу історизму, згідно з яким релігія є продуктом історичного розвитку, а її виникненню передували тривалий безрелігійний, або до релігійний, період у літописові людства. У праці “Наука і її взаємини з працюючими класами” (1878) І. Франко писав: “Тисячі, а може, сотні тисяч років жила людина, злиденна й слабка в боротьбі за існування з сильнішими і старшими суперниками – дикими звірами [...]. Не маючи відповідної зброї проти них, не знаючи сил природи, що далеко пізніше мали стати до її послуг, первісно вона мусила рятуватися утечею перед іклами і кігтями цих велетнів і живитися з дня на день нужденною сирію рослинною їжею. Вічна тривога, вічна загроза смерті гнали її скупчуватись у більшій гурти для спільної допомоги [...]. Відблиски і спогади про це страшне життя залишилися аж до наших днів у казкових оповіданнях про страшних звірів і драконів, що пожирали людей, і в не менш страшних та кривавих віруваннях про богів, які знаходимо в усіх дикунів, про богів, що так само, як ці казкові дракони, вимагали людських жертв і крові” [9, 26]. Саме страх перед незрозумілим і таємничим породив у первісної людини уявлення про існування якоїсь “потойбічної” сили, що має необмежену владу над долею і всім життям людини. Про це письменник оповідає в автобіографічному оповіданні “Під оборогом” (1905), змальовуючи переживання малого хлопчика під час грози: “Миронові робиться моторошно, немов би він підслухав якусь страшну тайну, немов би заглянув раннім ранком у Глибоку Дебру, – ні, в якусь далеко глибшу безодню, повну невідомих і страшних таємниць” [10, 40].

Мета статті – висвітлити погляди Івана Франка на релігію.

У статті “Радикали і релігія” Іван Франко наголошує, що, окрім віри в Бога, у людини є також “чуття, любов до тої вищої істоти і до інших людей, любов до добра і справедливості, а вкінці також добра воля, постанова жити й самому так, щоб

наближувати себе і інших до тої вищої істоти” [11, 268].

До речі, свого часу А. Шопенгауер твердив, що основою всіх дій людини є несвідома, сліпа воля і завдання індивіда – спрямувати її на благо, а не на шкоду особи.

Аналізуючи різноманітні зразки фольклору, можна простежити, що у кожного без винятку народу існують усвідомлені поняття добра та зла. З огляду на це І. Франко написав казку “Щастя і нещастя”, де Добро і Зло втілене в алегоричних образах Щастя і Нещастя. Як не дивно, Нещастя у певних ситуаціях є великою школою для людей.

У розвідці “Радикали і релігія” письменник вказує: “В що вірить наш народ? [...] Певна річ, але не менше певне також, що вірить і в чорта, і в потопленників, і в чари та відьми [...] і що та поганська віра в одного бога є у нього чимось таким, як свята ікона в хаті: перед нею він поклоняється, свічку засвітить, але зрештою практичного впливу на його життя вона не має [...]”.

Супроти ненастанної війни двох підземних і могутніх противників простий ум дійде хіба до думки: “Бога шануй і чорта не дразни” [11, 269].

Звичайно, Іван Франко вказує у своїй статті, що погляди його сучасників були певною мірою пантеїстичними, що язичницькі вірування притаманні певній частині людей.

Яким було ставлення радикальної партії до цього стану речей? Іван Франко пише: “Радикали [...], ніколи не виступають і не виступали ані проти віри в Бога, ані проти жодної основи правдивої релігійності. Протипно, до всіх людей щиро релігійних, а затим чесних і не фарисеїв, радикали мають глибоке пошанування, тим більше що таких людей в наших часах дуже не багато” [11, 270].

Звичайно, Каменяр закликав своїх однодумців бути чесними, сам був таким, і тому прагнув служити народові, хоч чимось полегшити його важке становище: “... ми, радикали, робимо те, що повинно було робити духовенство від тисячі літ; ми виховуємо народ в правдиво релігійнім, в правдиво християнським дусі” [11, 271]. А християнська релігія завжди була гуманістичною, завжди виражала думки і прагнення широких народних мас.

М. Бердяєв термін “свобода” пояснює не як сваволлю, всездозволеність, на відміну від І. Канта, а тлумачить її “а ргіогі [...] умовою морального закону, який ми знаємо” [1, 314].

Для І. Канта саме автономна воля є добро, оскільки моральним можна вважати вчинок тоді, коли він не залежить від зовнішніх щодо суб’єкта

чинників. Російський філософ пише, що свобода є “божественним життям” і, порівнюючи її зі свободою Бога, має на увазі свободу творчості: “Свобода є незалежністю та визначеністю моєї особистості із середини, і свобода є моєю творчою силою, не вибором між поставленими переді мною Добром і Злом, а моїм творенням Добра і Зла” [4, 61 – 62].

Із цим постулатом перегукуються і думки Івана Франка в юнацькій розвідці “Література і її становисько в нинішніх временах. Студіум естетичний”. Письменник зокрема зазначає, що у поетичній творчості завжди наявна Божа іскра, що надихає на творення таких перлин літератури, як “Божественна комедія” Данте та інших шедеврів світового класичного мистецтва. Іван Франко вірив, що творчість є необхідною умовою вираження власного “Я” (самоствердження). У статті “Що таке поступ?” титан думки і праці відмічає, що “поступ веде до добра” за умови, що це процес “... у справі духовних набутоків – штуки та науки” [15, 306].

Іван Франко вважає: “Необхідно, аби спільній праці відповідало спільне вживання випрацьованого добра” [15, 336]; “Спільна праця і спільна власність – се повинні бути основи, на якій має бути побудований новий суспільний лад” [15, 336].

Ідеалом останнього для нього було “братерство велике, всесвітнє”, де людина має законне право на вільне волевиявлення у вільній державі.

Дуже промовистою щодо ставлення І. Франка до релігії є його стаття “Католицький панславізм”, опублікована у журналі “Світ” (1881, № 7) [6]. Поштовхом до її написання були організація і проведення Ватиканом атикан’янського свята православних святих Кирила і Мефодія. І. Франко вказував на абсурдність, нелогічність ідеї католицького панславізму, оскільки вона нагадує красиву вигадку “вроді білого вугля або печеного льоду” [6, 70]. Цим самим він висловив своє відверто негативне ставлення до змісту та намірів діяльності католицького Риму як організатора свята. До слова, додамо, що день святих Кирила і Мефодія зараз широко відзначається у слов’янському світі, в тому числі і в католицьких країнах Польщі та Чехії.

Аналізуючи роль римо-католицької церкви у Західній Європі, І. Франко на основі фактів показує, що її діяльність суперечила Божим заповідям, була атиканнайденіхкою. “Очевидна річ, що після такого погрому на заході Європи католицизм мусив звернути очі на схід, до слов’ян” [6, 71].

Письменник збагнув приховану мету проведеного свята – намагання римських

можновладців придбати собі ще “кількадесяти мільйонів, ниць падаючих слуг”, як так звані прості делегати від слов’янських країн, що зі своєї азійської побожності “падали ниць по римських плацах і дорогах” [6, 72], чим викликали сміх та погорду місцевих жителів.

На згаданому дійстві, писав І. Франко, не було сказано жодного слова на захист життєвих інтересів народів слов’янських країн, оскільки там грали першу скрипку такі “високі попи і шляхта”, яких важко вважати справжніми прихильниками народних прагнень – свободи і соціальної справедливості. І. Франко був глибоко переконаний, що це не було жодне всеслов’янське свято, а “слов’янські апостоли були тут тільки шаховими фігурами на політичній шахівниці, а більше нічим” [6, 73].

У праці “Мислі о еволюції в історії людськості” [8] І. Франко простежив такі історичні корені виникнення та формування релігійних вірувань, як первісні церемонії та обряди. Він підтримував висновок Г. Спенсера про те, що у сиву давнину людина жила під їхнім магічним впливом. “Церемонії зразу були всім, – писав І. Франко, – становили все, повнячи їх, чоловік був і моральний, і релігійний, вони були первісною релігією, були вступною школою, в котрій дух людський учився правдивої релігійності, сліпої, улячної віри в усякий, хоть би й найпустіший і розумові противний авторитет” [8, 109].

Аналізуючи співвідношення науки і релігії в сучасному йому суспільстві, І. Франко дійшов висновку. “Чим економічні і політичні обставини тяжчі, боротьба за існування трудніша, тим наука слабша, а віра дужча – народи, знеможені матеріально і духовно вертаються назад, до часів анімізму та фетишизму. І навідворіть, чим ліпше ускладнюються економічні і політичні обставини, чим більша сума політичної волі і економічного добробуту в суспільності, тим сильніше і пряміше розвивається наука, тим більше блідне і слабне віра, релігія” [8, 125].

Звісно, наука має великий вплив на розвиток суспільства, але чи може воно існувати без духовності?!

Ще на початку творчості юний Іван Франко виплекав ідеал єдності християнської й національної ідеї. Відомо, що поет перебував під впливом марксистських ідей, але кожна його думка, кожне його слово дихало Україною.

Звертаючись до свого народу, Франко, якому не було ще й двадцяти років, писав:

... з молитвою наперекір недолі,

Ідім до світла, щастя та любови [5, 286].

Промовисті й назви ранніх віршів поета –

“Могила”, “Любов”, “Божеське в людським дусі”. Перший вірш немовби передвіщає написану пізніше поему “Мойсей”, де синтез історіософських та мистецьких пошуків письменника досяг рівня автора збірки “Semper fito”. У могилі похований поет-пророк, який “... слів огненним жаром будив народ”, звертався до нього “пісні сильним громом”, але “не встояв”:

... вороги неситі

Народ скували, а співця

Прогнали з краю і зложити

Кісток не дали край вітця [5, 288].

Поетичним переспівом славетної XIII глави [вірші 1 – 8] “Гімн про любов: Любов над усе!” Першого послання св. Апостола Павла до коринтян є другий із названих віршів. Ось як приклад остання строфа:

Любов ніколи не загине!

Хоч всі пророцтва занімють [...],

Вона жие, все оживляє,

Вона все-все перетриває [5, 290].

І ще: “любов за нас пішла на хрест...”, “гнів їй далекий”, “все вірить, все надію має”.

Назва третього вірша – “Божеське в людським дусі”. Що ж може бути кращим? Гріх “сплямив” людське серце, та світло Христової науки знову об’єднає людей:

Нове життя у світ живий влила

Знов творчість духу із любовою [5, 291].

Бог, створюючи людей, дав їм “свою божеськість”, “поєднав людей з собою”, подарував їм “Дух і творчу силу із любов’ю”.

Крах атеїзму ліричного героя І. Франко переконливо відобразив у поемі “Ex Nihilo. Монолог атеїста” (1885). Усі “премудрості” світу вивчив “атеїст” і зайшов у глухий кут, визнавши: “... всеї правди нам, дрібним атомам, не вловить ніколи”. Людина – піщинка, всього-на-всього “дрібний атом”... До речі, у тому ж 1885 році І. Франко написав поему “Святий Валентій”.

Підґрунтям цього твору є почута від батька письменника легенда, основою якої була фольклорна трансформація життя Св. Валентина. І. Франко знав цей народний варіант агіографічного сюжету, надрукувавши його в журналі “Життя і слово” (1894, Т. 2).

У поемі “Святий Валентій” письменник виступає проти безплідної аскези. Він проголошує ідею християнської любові до людей, ідею віри, пов’язану з активним служінням людям.

Молитвами та оханням безплідним,

Та вірою без діл, та самолюбним

Самознівеченням дури себе!

Людей не здуриш і не здуриш Бога!

І совість власну не задуриш! [12, 31].

Збірка “З вершин і низин” (1887) має промовистий підзаголовок “De profundis” (“З глибини”). Це початок 129 псалма. Латинською мовою він звучить так: “De profundis clamao ad Te, Domine” – “З глибини взиваю до Тебе, Господи!”.

Категорія “глибини” у псалмології має особливе значення. У 29(30) псалмі читаємо:

Буду величати Тебе, о Господи,
Бо Ти з глибини мене витяг.

“Глибина” у такому сенсі – це безодня первородного гріха, це, як сказав сам Франко, “весь жах людського безголов’я”.

Збірка “Зів’яле листя” (1896) – не лише “лірична драма”, хоча тема гіркою, неподіленого кохання-страждання є домінантною. Це також історія людини, котра втратила віру. У XIX вірші “третього жмутка” І. Франко наводить слова Ісуса Христа: “Коли знаєш, що чиниш, – “блаженний еси”... В авторській виносці (у 50-ти томному зібранні вона неповна) читаємо: “Слів тих даремно шукати в Євангелії, та вони заховалися в однім грецьким рукописі: “Коли знаєш, що чиниш, – блаженний еси, а коли не знаєш, що чиниш, проклятий еси яко переступник закону”. Які величні й до болю знайомі Христові слова!

Збірка “Мій Измарагд” (1898) – це поетичне вираження глибин християнської етики і моралі, а також патріотично-національних почуттів автора. У циклі “Поклоні” є таке промовисте звертання:

Україно, моя сердечна нене!
Не лай мене, стражденна, незабуга.
Що не дало моє життя злиденне

Того, що ждати ти могла від мене! [7, 182].

Поет продовжує: “А Ви любіте своїх ворогів! Подумай добре, що Господь велів!” [7, 189].

Але далі сказано:
Не мовив: “Моїх ворогів любіте!”
Оте, брати, ви добре розумійте,
Що ворог Божий, ворог правди й волі
Не варт любови вашої ніколи [7, 190].

Своєрідним “підступом” до поеми “Мойсей” є VI вірш циклу “Паренетікон”, де йдеться про суть справжньої молитви: “Серцем молився Мойсей і скорботою духа цілого ... Почув цю молитву Господь, почув, як “серце кричить”, “В світі праведно жить”, “Страшніша гадюки людина лиха”. Але є й таке: “Багатство злом не є, коли на добро вжите”. Ось одна зі строф (цикл “Строфи”):

Бережи масток про чорну годину,
Та віддай масток за вірну дружину;
А себе найбільше бережи без впину;
Та віддай майно і жінку й себе за Україну [7, 201].
Ми торкнулися лише окремих штрихів

поетичної творчості українського Мойсея, з якої, немов із чистого джерела, б’є ліричний струмінь цілющий животворний, що хвилював (і хвилюватиме!) не одне покоління.

Зі збіркою “Мій Измарагд” у новій українській літературі утверджувався жанр притчі. Наприклад, у “Притчі про смерть” поет закликає:

Та уважай на ті смертельні труби,
Які Господь раз в раз нам посилає,
Щоб не застав нас сонних, неготових
Його призив могучий [7, 224].

Так органічно зумів поет поєднати і “Vivere memento”, і “Memento mori”. А загалом у віршах збірки “Мій Измарагд”, тих “дітях болю”, словах любові до людей і України, “... як в дзеркалі, виднілося людське, щиролюдське лице” [3, 181]. І. Франко, звертаючись до читача, писав: “Коли з них (віршів збірки. – М.З.) упаде в твою душу хоч крапля доброти, лагідності [...], то не даремна буде моя праця” [7, 181].

Іван Франко виступає як новатор і у своїх наукових розвідках на тему релігії.

У “Літературно-науковому віснику” за 1904 рік (Т. 28, ат. 10) Каменяр опублікував статтю “Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм”, присвячену розгляду пастирського послання митрополита Андрея Шептицького “О квестії соціальной”, яка за радянських часів трактувалася як критична, як гостре викриття письменником “облудного змісту проповіді А. Шептицького” [14, 377 – 400, 548].

Насправді стаття свідчить про вдумливий, толерантний аналіз І. Франком послання Андрея Шептицького, його духу. “Він не промовляє так, як його попередники, – зазначав письменник, – звисока, авторитетно, напушеним і ніби маєвстатичним тоном, не ходить на ходільницях і не “возвіщає”, а говорить попросту, як рівний до рівних, як чоловік до людей, радить, упоминає, іноді й полає, не лякаючись ужити енергійного слова, де річ того вимагає. Він любить ілюструвати свою промову прикладами з життя, фактами з власної обсервації, і се все дає його посланням те “живе дихання”, без якого всяка моралізація завсіди лишається мертвою” [14, 378 – 379].

Важливе місце у посланні митрополита посідало наболіле соціальне питання, або, як його назвав І. Франко, “соціальні болячки тогочасної соціальної дійсності”. Андрей Шептицький брався їх “гоїти” [14, 389]. Але його ліки, за словами І. Франка, були “в значній часті наївні та анахронічні” [14, 389].

Торкається Франко і негативного ставлення церкви до політики лібералізму в посланні митрополита на тій основі, що ця політика

“боронить яко справедливу таку низьку платню, що рівняється з найкрайнішою нуждою” [14, 395].

Прихильники лібералізму обіцяють робітникамі “справедливу, тобто свобідною конкуренцією урегульовану платню” [14, 396]. Застосування теорії лібералізму на практиці з’ясувало її далеко не гуманні наслідки, оскільки віддача економіки у відкуп лібералам (так званим ринковим відносинам) призводить до крайньої межі зубожіння робітника. Чи не так і сьогодні?

Наприкінці 1904 року у “Громадському голосі” І. Франко опублікував працю “Сотворення світу”, яка на початку 1905 року вийшла окремою брошурою і була вороже зустрінута представниками духовенства. Це шокувало письменника, оскільки він не мав жодного наміру когось тим очорнити, а хотів розтлумачити людям джерела біблійного оповідання про сотворення світу, “...аби велику Правду про найбільшу містерію світу пізнали мільйони нашого знищеного простолюддя, а пізнавши її, щоб визволились з важкого ярма вікових пересудів, темноти і визиску” [13, 38]. Словом, І. Франко мав на меті просвітити народ на основі нововіднайдених археологічних пам’яток, що підтверджували історичні джерела біблійної оповіді про створення світу. І це показує, що письменник ніколи не був атеїстом, тим паче – войовничим. Просто він пережив і пошуки правди, і розчарування. Але в кого цього не буває? Головне, що І. Франко був “цілим чоловіком”, любив свій народ і прагнув для нього тільки добра.

1. Бердяєв Н.А. Самопознание / Н.А. Бердяєв. – М.: Книга, 1991. – 448 с.

2. Головаха І. Атеїзм Івана Франка / І. Головаха. – К., 1961. – 44 с.

3. Іван Франко і питання релігії // Церква. Нація. Культура. Вип. 1. Збірник наукових праць. – Дрогобич: Коло, 2004. – 272 с.

4. Кант І. Сочинення. – В 6-ти т. / І. Кант. – М.: Мысль, 1965. – Т.4. – Ч. II. – С. 311 – 501.

5. Франко І. Из літ мосі молодості // Зібрання

творів у 50-ти томах / І. Франко. – К.: Наукова думка, 1976. – Т. 3. – С. 281 – 338.

6. Франко І. Католицький панславізм // Зібрання творів у 50-ти томах / І. Франко. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 69 – 75.

7. Франко І. Мій Ізмарагд // Зібрання творів у 50-ти томах / І. Франко. – К.: Наукова думка, 1976. – Т. 2. – С. 179 – 206.

8. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості // Зібрання творів у 50-ти томах / І. Франко. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 76 – 139.

9. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами // Зібрання творів у 50-ти томах / І. Франко. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 24 – 40.

10. Франко І. Під оборогом // Зібрання творів у 50-ти томах / І. Франко. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 22. – С. 35 – 52.

11. Франко І. Радикали і релігія // Зібрання творів у 50-ти томах / І. Франко. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 268 – 271.

12. Франко І. Святий Валентій // Зібрання творів у 50-ти томах / І. Франко. – К.: Наукова думка, 1976. – Т. 4. – С. 15 – 56.

13. Франко І. Сотворення світу. – К.: Обереги, 2004. – 160 с.

14. Франко І. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм. Уваги над пастирським посланієм митрополита А. Шептицького “О квестії соціальній” // Зібрання творів у 50-ти томах / І. Франко. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 377 – 400.

15. Франко І. Що таке поступ? // Зібрання творів у 50-ти томах / І. Франко. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 300 – 348.

16. Франко І. Про Ватикан, унію та католицизм. – К.: Політвидав України, 1981. – 285 с.

17. Франко І. Публіцистика. Вибрані статті. – К.: Держполітвидав, 1953. – 137 с.

18. Франко І. Проти Ватикану. Збірник. – К.: Держполітвидав, 1953. – 137 с.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2012

“Ще раз кажу: тільки господарська, реміснична, промислова асоціація може врятувати наш народ від перетворення на економічну руїну, тому що тільки тоді витрати на ведення господарства зменшаться, а продуктивність праці збільшиться. Ніякі інші засоби не зможуть вирішити цю проблему. Інтелігенція наша повинна не тільки усвідомити цю правду, – бо вона ясна як день, – але, по можливості, докласти руку до її здійснення у житті”.

Іван Франко

